

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ, 1914-1923: НОВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ*

Революційні події, що розпочалися вслід за Першою світовою війною і глибоко змінили політичний ландшафт Центральної та Східної Європи, становлять серйозний виклик для кожного історика, який намагатиметься охопити весь складний і багатовимірний характер цього явища. Це особливо стосується української історії. Протягом цього драматичного періоду в Україні відбувалося зразу декілька переплетених і більш-менш одночасних конфліктів:

— до кінця 1918 р. тривала Перша світова війна, й українська територія була одним з головних театрів у Східній Європі; після її закінчення тут розгорілися нові міжнародні конфлікти, пов'язані з повоєнним влаштуванням цих земель, які завершилися лише після Ризького миру 1921 р. та рішення Ради амбасадорів стосовно Галичини у 1923 р.;

— після вибуху революції в Російській імперії у березні 1917 р. Україна була поступово втягнута у конфлікт між російським білим і червоним табором; у певні моменти цього конфлікту воєнні дії на українській території мали вирішальне значення для перебігу російської громадянської війни (як це було під час літньо-осіннього наступу армії Денікіна);

— з розпадом Російської та Австро-Угорської імперій на політичну сцену як самостійний актор виступив український національний рух, який стремив до національного самовизначення української нації¹ по обидві сторони колишнього російсько-австрійського кордону;

— з розгортанням національного руху виникла і набрала гостроти українська громадянська війна між соціалістичним і несоціалістичним табором; хоча за своєю гостротою вона значно поступалася російській громадянській війні, все ж таки в окремі моменти (як-от під час повстання Директорії проти режиму Павла Скоропадського) вона відігравала вирішальну роль у перебігу революції в Україні;

— окремо від цих всіх конфліктів тривала селянська війна проти усіх режимів, які намагалися встановити свій політичний і військовий контроль над українським селом; хоча у цьому селянському русі дуже відчутними були елементи громадянської війни та національної революції, проте його не можна просто звести ні до першої, ні до другої; найсильнішим за своїм розмахом був селянсько-анархістський рух під проводом Нестора Махна.

На жаль, більшості істориків у своїх працях не вдалося відобразити всього складного характеру української політичної кон'юнктури під час революції. Дуже часто історики мають схильність наголошувати або навіть

* Попередні версії цієї статті були виголошені на засіданні історичної секції НТШ у Львові (березень 1996), наукових семінарах Польсько-української гуманітарної школи (Варшава, листопад 1996 р.) та Торонтонського університету (квітень 1997 р.). Користаючи з нагоди, хочу подякувати др. Влодзімежові Менджецькому (Варшава), проф. Маркові фон Гагенові (Нью-Йорк), проф. Павлові Р. Магочі (Торонто) і проф. Франкові Сисину (Едмонтон) за їхні коментарі та зауваги до цієї статті.

перенаголошувати роль одних конфліктів та ігнорувати значення інших. Наприклад, радянські автори інтерпретували ці події як історію перемоги більшовицького режиму, тобто виключно як частину російської громадянської війни. Відповідно до цього підходу революційні події в Україні розглядалися як просто регіональна версія російської революції. Українська нерадянська історіографія зосереджувалася головним чином на історії українського національного руху, заперечуючи інколи навіть сам факт існування української громадянської війни¹.

Хоча представники кожної з цих шкіл виявляли глибоку ворожість один до одного, однак вони поділяли одну спільну рису: описуючи революційні події в Україні вони зосереджувалися на історії „соціалістично” чи „національно” свідомих еліт, які намагалися мобілізувати „несвідомі” або „малосвідомі” маси під свої політичні прапори. Успіхи чи поразки революції вимірювалися кількістю людей, яких вдалося мобілізувати тій чи іншій еліті. Парадоксально, але такі „мобілізаційні” інтерпретації були широко прийняті і на Заході серед істориків, які формально не належали до жодного табору².

Інший спосіб мислення демонстрували ті західні історики, які преставляли революцію в Україні як стихійний, анархічний та кривавий бунт мас, що нібито не мали жодної політичної програми і думали тільки про задоволення своїх найбільш безпосередніх соціальних інтересів. Відповідно до такої інтерпретації революція в Україні представлялась як українська версія Жакерії³. Цілком очевидно, що ця інтерпретація базувалася на перенаголошенні останнього з п'яти перелічених конфліктів, тобто селянської війни проти „міських” режимів.

Перебороти такі спрощені підходи та представити історію української революції у всій її складності і цілісності буде дуже складним та амбітним завданням для наступних поколінь істориків. Насамперед це залежатиме від введення у науковий обіг нових історичних джерел і журналів. Однак далеко не останню роль відіграватиме озброєність істориків новими теоретичними підходами та здатність мислити концептуально. Сьогодні неможливо загадувати наперед, якими будуть ці праці. Проте вже тепер можна собі уявити приблизні контури майбутніх інтерпретацій. Ці контури вимальовуються у працях декількох сучасних істориків, котрі закликають до критичного перегляду існуючих парадигм. Ця „ревізійністська” хвиля у дослідженні революції в Україні появилася наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років і стала особливо відчутною в останні роки.

¹ Детальний опис традиційних радянської й української національної парадигм див.: *Німка J.-P.* The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917-1920 // *Archiv für Sozialgeschichte*. Vol. 34 (1994). P. 95-110.

² Недавній зразок такого підходу див. у статті: *Mark R.* Die gescheiterte Staatsversuche // *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates* / Hrg. von G. Hausmann und A. Kappeler. Baden-Baden, 1993. S. 82-99.

³ *Adams A.E.* The Great Ukrainian Jacquerie // *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution* / Ed. by Taras Hunczak. Cambridge, Mas., 1977. P. 247-270. Див. також його дискусію з І. Лисяком-Рудницьким: *Slavic Review*. 1963. Vol. 22. № 2. P. 217-223, 256-262; № 3. P. 615-616.

Існує щонайменше три фактори, відповідальні за появу цієї нової течії. Першим є поява та розвиток на Заході у 1960-1990-х рр. т.зв. ревізійної школи у дослідженні російської революції. Представники цієї школи під впливом нових явищ у світовій історіографії (школи Анналів, розвитку соціальної історії, застосування кількісних методів) піддали сумніву вартість старих, традиційних інтерпретацій. Зокрема, вони серйозно підважили вже згадану „мобілізаційну” парадигму, вказуючи, що під час революції маси впливали на політичних лідерів не менше, аніж політичні лідери на маси⁴. Іншим фактором появи ревізійної течії в дослідженні української революції стали нові тенденції у дослідженні національних рухів, які символізують відхід від дуже популярних на Заході у 1960-1980-х рр. „модернізаційних” теорій і пропонують більш постмодернізаційні інтерпретації⁵. Останнім та, мабуть, найважливішим фактором був розпад Радянського Союзу і соціалістичної системи, що привело, серед іншого, до зникнення марксистських та постмарксистських інтерпретацій як на Сході, так і на Заході.

„Ревізійна” хвиля у дослідженні революційних подій в Україні представлена декількома статтями і рецензіями⁶, двома дисертаціями (які хоч самі по собі не розглядають революційний період, але є дуже важливими для критичної переоцінки українського руху перед вибухом революції в Російській імперії)⁷ та однією незакінченою книжкою⁸. Попри порівнянню нечисленність наукових праць цього напрямку, його представники справляють вагомий вплив на сучасний стан досліджень революції в Україні. За останні роки на Заході появилось декілька нових публікацій, які хоч і не є багаті за інтерпретаціями, але багато додали до загального розуміння характеру

⁴ Характеристику „ревізійної” школи у дослідженнях російської революції див.: *Acton E.* Rethinking the Russian Revolution. London; New York; Melbourne; Auckland. P. 44-48.

⁵ Детальніше див.: *Armstrong A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* / Ed. by P.J. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, G.N. Žekulin. Edmonton, 1992. P. 125-127.

⁶ Найважливішими серед них є (у хронологічному порядку їхньої появи): *Szporluk R.* Review // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States.* 1978-1980. Vol. XIV. № 37-38. P. 267-271; *Guthier S. L.* The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // *Slavic Review.* 1979. Vol. 38. № 1. P. 30-47; *Eley G.* Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914-1923 // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Ed. by H. Aster and P. J. Potichnyj. 2nd Ed. Edmonton, 1990. P. 205-246; *Hagen von, M.* The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917-1921 // *The Harriman Institute Forum.* 1994. Vol. 7. № 5. P. 7-11.

⁷ *Andriewsky O.* The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904-1912. Unpublished Ph. D. Dissertation. Harvard University, 1991; *Guthier S. L.* The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917. Unpublished Ph. D. Dissertation. The University of Michigan, 1990.

⁸ *Hagen von, M.* Ukraine between Empire and Union: Military and Nationality Politics, 1914-1941 (forthcoming book). Деякі з головних ідей подані у статті: *Hagen von, M.* The Dilemmas of Ukrainian Independence...

революційних подій в Україні і підтвердили деякі з попередніх висновків, зроблених представниками „ревізіоністської” школи⁹.

У географічному відношенні цей новий напрямок обмежений Північною Америкою та Західною Європою. У Східній Європі він поки ще не знайшов собі прихильників і послідовників. Посткомуністичні українська та російська історіографії досі ще страждають від кількох десятиліть ізоляції від світової науки, що, зокрема, відображається на не надто високому рівні софістичації істориків та незнанні праць своїх західних колег. Окрім того, писання місцевих істориків дуже часто хибують на зрозумілу політичну заангажованість¹⁰. Однак вони мають одну серйозну перевагу. Нею є доступ до архівних матеріалів, які були в основному закриті у радянський період. Тому більшість з цих публікацій мають безсумнівне наукове значення; зокрема, вони можуть бути дуже корисними для виявлення вартості тих нових інтерпретацій, які в останні десятиліття з'явилися на Заході¹¹. Можна сподіватися, що з подоланням штучної ізоляції східноєвропейської історіографії географічне обмеження щодо ареалу поширення „ревізіоністської” хвилі поступово зникатиме.

Й останнє загальне зауваження: хоча ця нова течія й становить собою серйозний прорив у традиціях досліджень революції в Україні, проте існує певна тяглість між старими і новими парадигмами. Особливо варте згадки те, що деякі з цих інтерпретацій використовують як відправний пункт писання покійного українського еміграційного історика Івана Лисяка-Рудницького. Ця тяглість є найбільш очевидною у визначенні самого поняття, „українська революція”.

Проблеми термінології та хронології

Радянська історіографія означала революційні події в Україні як „Великий Жовтень і громадянська війна на Україні” (виділення моє. — Я.Г.), вже самим тим означенням заперечуючи особливість розвитку українських революційних подій¹². Українська традиційна історіографія вживала термін „українська революція”, не надаючи, однак, особливої уваги проблемі

⁹ *Palij M.* The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1921. Edmonton; Toronto, 1995; *Pelenski J.* “Hetman Pavlo Skoropadsky and Germany (1917-18) as Reflected in His Memoires” // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective / Ed. by H.-J. Torke and J.-P. Himka. Edmonton; Toronto, 1994. P. 67-83; *Procyk A.* Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. Edmonton; Toronto, 1995.

¹⁰ Приклади того, як колишні радянські українські історики А.П. Гриценко та В.Ф. Солдатенко швидко змінили свої погляди на прямо протилежні після проголошення української самостійності, див. у статті Івана-Павла Химки: *Himka J.-P.* The National and the Social... P. 108.

¹¹ Особливо вартими уваги є: *Верстюк В.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні 1918-1921. Київ, 1991; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історично-правничий аналіз: У 2 т. Київ, 1994. Т. 1-2.

¹² Цитую назву книжки, яка є своєрідним підсумком радянської історіографії: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. Київ, 1987.

означення¹³. Першими українськими істориками, котрі намагалися подолати таку термінологічну недбалість, були Іван Лисяк-Рудницький та Роман Шпорлюк. Їхні аргументи можна коротко підсумувати таким чином¹⁴:

1) революція в Україні не може розглядатися як просто регіональний варіант російської революції, тому що вона охоплювала й ту частину українських земель, які ніколи не були частиною Російської імперії, а власне Буковину, Галичину й Закарпаття; з розвитком революційних подій підросійська та півдавстрійська частини української етнічної території включилися в один рух за національне самовизначення; тому українське питання не було просто проблемою Російської імперії — воно було частиною ширшої проблеми геополітичної трансформації всієї Центральної і Східної Європи;

2) українська революція на відміну від російської мала іншу політичну програму. У Росії центральною проблемою було зміна політичного режиму в уже існуючій державі; завданням же української національної революції було створити державу для нації, позбавленої державного існування. Тому український приклад був ближче до національних революцій серед поляків, чехів, словаків, фінів, литовців та інших неросійських національностей на окраїнах Російської імперії;

3) „Так само як поляки, чехи і словаки пов’язують початок своїх відповідних національних революцій з діяльністю Пілсудського та його легіонів (а рівно ж з діяльністю Дмовського по іншій стороні барикади) у польському випадку та діяльністю Масарика і Крамаржа — також у 1914-1915 роках — у чеському випадку, так само українці можуть розглядати 1914 р. як відправну точку своєї революції”.

Ці аргументи на користь своєрідності революційних подій в Україні, які дозволяють трактувати її не просто як регіональну відмінність російської революції, а як окрему, українську революцію, були прийняті без значних змін уже згаданими західними істориками у 1980-1990-х рр.¹⁵ Основні зміни і доповнення стосувалися останнього, хронологічного аргументу, і були розвинуті недавно Марком фон Гагеном¹⁶.

Він стверджує, що Перша світова війна заактивізувала українське питання до безпрецедентного рівня і призвела до сильного піднесення національного руху. Перш за все, якщо творення сучасних націй було результатом модернізаційних процесів, то власне ця війна була найбільшим вторгненням модерного світу у традиційне життя селян, які становили абсолютну більшість у соціальному складі усіх етнічних груп у цьому регіоні. Наприкінці XIX ст. українські селяни могли вибирати між тим, чи йти працювати на сусідні

¹³ Див., наприклад, назви книжок: *Reshetar J. The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study in Nationalism*. Princeton, 1952; *Зозуля Я. Велика українська революція. Матеріали до історії відновлення української державности: Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року*. Нью-Йорк, 1976.

¹⁴ *Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Його ж. Історичні есе*. Т. 1. С. 164; *Szporluk R. Review*. P. 268.

¹⁵ Див., наприклад: *Himka J.-P. The National and the Social...* P. 95; *Eley G. Remapping the Nation...* P. 207-208.

¹⁶ *Hagen von, M. Ukraine between Empire and Union...* Chapter 1. The Great War.

шахти, фабрики та заводи, а чи продовжувати займатися сільським господарством, перебираючись у далекі Сибір, Казахстан чи Далекий Схід. Якщо вони надавали перевагу другому варіанту (що, зрештою, вони й робили), то їм вдавалося й далі продовжувати свій традиційний стиль життя, який ледве чи був позначений модернізаційними впливами. Масова мобілізація українських селян в армію позбавляла їх вибору між традиційним і модерним світом. Вони були змушені йти на війну. Але позитивним результатом було те, що вони навчилися поводитися з воєнною технікою (яка була наймодернішою), пройшли сувору школу військової муштри, яка давала їм уявлення про переваги організації й дисципліни. Невипадково, саме солдати, „люди з рушницею”, користувалися найбільшою повагою в українському селі під час революції і забезпечували готовий провід для селянських рухів.

Перша світова війна прискорила процес „зі селян у націю” в інший спосіб. Більшість мобілізованих на фронт селян чітко не уявляли собі, що є тою батьківщиною, за яку вони мали у разі потреби покласти своє життя. Найчастіше вони ідентифікували себе не з певною нацією, а з тим регіоном, в якому жили перед мобілізацією. Війна „націоналізувала” їх. їх мобілізували в армії, які були багатонаціональними (чи, точніше, поліетнічними) за своїм складом. Щоденна зустріч в окопах і в тиловому побуті з представниками інших національностей допомагала їм усвідомити свою етнічну самобутність, особливо коли вони ставали жертвою насмішок, упередження чи відвертої ворожості на національному ґрунті (а такі випадки були звичайною справою в австрійській та російській арміях). З іншого боку, „їхні” армії інколи завоювали чужі території з населенням, яке розмовляло тією самою мовою, співало ті самі пісні, мало ті самі традиції й звичаї, що й вони самі (як це було у разі, скажімо, завоювання російською армією, в якій служило багато українців-наддніпрянців, австрійської Галичини). Такі безпосередні контакти між українцями з обидвох сторін фронту прискорювали кристалізацію національної ідеї¹⁷.

Війна заактивізувала українське питання, ліквідувавши його попередню ізоляцію і впровадивши його у ширший український контекст. Кожна з воюючих сторін апелювала до „поневолених” національностей свого противника, щоб підірвати його внутрішню міць. Австро-Угорщина та Німеччина використовувала фінських, польських, українських та інших військовополонених для формування національних легіонів, які мали боротися за національне визволення своїх народів від Російської імперії. З іншого боку, Антанта

¹⁷ Приклади того, як російська окупація Галичини на початку війни вплинула на розвиток національної свідомості українських солдат з Наддніпрянської України, див.: *Luckyj G.S. Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917-1934*. New York, 1956. P. 130; *Shevelov G.Y. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900-1941)*. Cambridge (Mass.), 1989. P. 58. З іншого боку, галицько-українські солдати й офіцери австрійської армії, а також українські військовополонені з російської армії, які були зорганізовані німецьким командуванням в окремі військові одиниці, після вступу на території підросійської України організовували національні школи і поширювали національну ідею серед місцевого населення (*Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923*. Т. 1: Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. С. 39).

проголосила, що вона веде війну, серед іншого, за право націй на самовизначення. Українці, зрозуміло, не могли скористати з цього принципу через специфічно негативне ставлення Петрограда до українського руху. Все ж таки, націоналістична пропаганда та практика формування національних військових загонів по-своєму спричинилися до дезінтеграції російської армії зокрема і Російської імперії взагалі. Ці заходи встановили прецеденти, з яких у 1917 р. скористалася Центральна Рада у своєму протистоянні з Тимчасовим урядом, вимагаючи дозволу на створення українських національних військових формувань як гаранту національної автономії та національних прав.

У багатьох відношеннях Перша світова війна знаменувала собою початок нової доби, яку можна назвати „XX століттям” в історичному, а не в календарному значенні. Це було „століття воєн і революцій”, яке завершилося у 1989-1991 рр., з падінням Берлінської стіни та розпадом Радянського Союзу¹⁸. Якщо такий самий підхід застосувати до XIX ст., тобто вважати його історичним початком часи Великої Французької революції та геополітичних змін у Східній Європі¹⁹, тоді можемо спостерігати дивну паралельність в „українських” XIX та XX століттях. Обидва століття починаються з інтеграції українських етнічних земель у великі політичні потуги (Австрійську та Російську імперії у 1770-1790-х рр. та Радянський Союз у 1922 р.), які контролювали майже весь східноєвропейський регіон. І вони кінчаються з розпадом цих імперій. І в обидвох випадках українське питання — разом з національним питанням інших народів, що проживали на західних окраїнах Російської чи Радянської імперій — відіграло вирішальну роль у геополітичних трансформаціях у цьому регіоні. Чи було це просто збігом? Існують сильні підстави вважати, що ні. Щобільше, справа виглядає так, що події 1981-1991 рр. до певної міри були віддаленим відгомонам української революції в 1914-1923 рр. З’ясування цього питання вимагає критичної переоцінки сили українського національного руху перед та під час революції.

Сила та слабкість української революції

Стало вже звичним характеризувати український рух перед і під час революції як слабкий і недорозвинутий²⁰. Рівень софістичації подібних тверджень сильно зріс за останні десятиліття, коли історики України стали використовувати порівняльну схему розвитку національних рухів т.зв. „малих” („недержавних”, „неісторичних”) народів, яку наприкінці 1960-х років розробив чеський вчений Мірослав Грох²¹. Відповідно до цієї схеми, національні рухи у своєму розвитку

¹⁸ *Hobsbawm E.* The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1941. New York, 1994; *Lukacs J.* The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age. New York, 1993.

¹⁹ Таку хронологічну схему в українській історіографії вперше запропонував Іван Лисяк-Рудницький. Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Структура української історії в XIX столітті // *Його ж.* Історичні есе. Т. 1. С. 197-199.

²⁰ Недавній зразок такої характеристики див.: *Wilson A.* Ukrainian Nationalism in 1990s. Minority Faith. Oxford, 1996.

²¹ *Hroch M.* Social Preconditions of the National Revival. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Cambridge; London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sydney, 1985.

проходять через три фази чи стадії. На першій стадії (фаза „А”, академічна) виникають невеликі групи інтелектуалів, які займаються збиранням народних пісень, легенд, переказів, приказок і т.д., упорядкуванням і публікацією збірок та творенням на цьому ґрунті національної мови, літератури, високої культури та ідеології. Друга стадія (фаза „Б”, організаційна) позначена творенням організаційної інфраструктури (культурних, просвітних, наукових, спортивних та інших інституцій), що служила поширенню цієї національної ідеології серед ширших мас, які потенційно становили основу „розбудженої” нації. На останній стадії (фаза „В”, політична), в результаті попередніх зусиль, виникає масовий політичний рух, що змагає до національної автономії або й повної політичної самостійності своєї нації.

Першим, хто застосував цю схему для пояснення причин поразки української революції, був Роман Шпорлюк. Він писав: „використовуючи схему Гроха як підказку, можемо сказати, що український рух у Російській імперії був насильно спинений у своєму розвитку у момент переходу до фази „Б” (Емський указ 1876 р.). Відповідно, коли у 1914 р. вибухнула війна, українці мали за собою більше-менше (радіше менше) нормального розвитку у таких справах, як преса, популярна культура, освіта і т.д. Насправді, у 1914 р. у Російській імперії не було жодної україномовної школи, а українську мову не навчали як окремих предмет у російських школах. Ці факти є загальновідомими, але їх якось ігнорують, коли обговорюють рівень національної свідомості мас у 1917 р. або форми їхньої політичної мобілізації”²².

Грохівська схема трьох послідовних стадій „А”, „Б” та „В” стала своєрідною азбукою для дослідників національних рухів у східноєвропейському регіоні²³. Однак виникають певні сумніви щодо правомірності її застосування як такого собі вимірювального інструмента для оцінки сили чи слабкості національних рухів. Якщо придивитися ближче до цієї схеми, то виникає враження, що в ній є дуже мало специфічного, що стосується динаміки власне національних рухів. Вона є радше формулою розвитку будь-якого масового руху, будь це національний, соціалістичний, феміністичний чи інший рухи. Очевидно, що всі ці рухи послідовно проходять через стадії вироблення ідеології та створення організаційної інфраструктури перед тим, як набрати масового політичного характеру. Коротко кажучи, це є формула політичної мобілізації мас під

²² Szporluk R. Review. P. 270.

²³ Див., наприклад, найновіші приклади застосування схеми М. Гроха для дослідження національних рухів у Російській імперії: Kappeler A. *Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall.* München, 1993. Щодо українського національного руху ця схема знайшла відображення у працях: Маючий П.Р. Українське національне відродження: нова аналітична структура // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 97-101; Kappeler A. *The Ukrainians of the Russian Empire, 1860-1914* // *The Formation of National Elites* / Ed. by A.Kappeler in a Collaboration with Fikret Adamir and Alan O'Day. London, 1991. P. 105-131; Його ж. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Київ, 1992. Вип. 1. С. 104-119; Шпорлюк Р. Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX століть (доповідь на Першому конгресі Міжнародної Асоціації Україністів, серпень 1990 р.) // Слово. Київ, 1991. № 4 (26). С. 5.

певну ідеологію²⁴.

Якщо схема М. Гроха стосується політичної мобілізації, тоді правомірність її застосування як вимірювального інструмента залежить, серед інших обставин, від характеру політичного режиму, в якому розвивається той чи інший рух. Якщо репресивний режим не забезпечує можливостей для політичної мобілізації, тоді ця схема багато в чому втрачає свою пізнавальну цінність. Тому, скажімо, є певний сенс у порівнянні на її основі українського національного руху в Австро-Угорській та Російській імперії напередодні 1914 р.²⁵ Однак таке порівняння виявляє швидше різницю в характері політичних режимів двох імперій, аніж внутрішній потенціал українського руху в кожному з цих випадків. Набагато результативнішим було б порівняння українського руху з рухами інших неросійських (білоруської, вірменської, грузинської, фінської, єврейської тощо) національностей у Російській імперії, а також з всеросійськими опозиційними рухами та партіями. З цього погляду дуже показовим є порівняння російської кадетської партії, однієї з найвпливовіших опозиційних сил, з українським національним рухом. В обох випадках виявляється характерна риса недержавних політичних організацій: як кадетська партія, так й український рух, були невеликими міськими структурами, розсіяними серед велетенського селянського моря. Найчисленніший київський партійний осередок кадетів перед 1917 р. налічував близько 200 чол.²⁶

Усім партіям, які проявили себе під час революції, були притаманні одні й ті ж риси: вони були малодосвідчені і слабкі, постійно переживали кризи у керівництві і не мали своєї чітко визначеної соціальної бази²⁷. Постійна криза політичних партій відображала мінливий характер класових і соціальних ідентичностей у Російській імперії. Ця криза, як писав Марк фон Гаген, „може бути трактована у ширшому контексті, якщо ми додамо сюди проблеми національної ідентичності у багатонаціональній імперії, яка переживала перехід від династичних лояльностей до більш „модерних” національних понять. Іншими словами, ні одна з більших чи менших партій не могла похвалитися стабільною соціальною базою або лояльними виборцями: кожна велика криза революційного періоду приводила до нових партійних розколів. Українські партії природно відображали цю загальну тенденцію”²⁸.

Зрозуміло, що у порівнянні з іншими опозиційними рухами український національний рух страждав від своєї слабкої присутності у великих містах. Однак ця слабкість частково компенсувалася тим фактом, що він апелював

²⁴ На цю особливість схеми М. Гроха вказував Джоф Ілі ще у 1980 р. Див.: *Eley G. Nationalism and Social History // Social History. 1980. Vol. 6. № 1. P. 83-107.*

²⁵ *Канпелер А.* Національний рух у Росії та Галичині: спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість.* Вип. 1. С. 110-113.

²⁶ *Шелохаев В. В.* Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. Москва, 1983. С. 299-309; *Andriewsky O.* The Politics of National Identity... P. 169 (fn).

²⁷ Більшовики представляли, мабуть, найяскравіший приклад такої партії. Див.: *Brovkin V.N.* Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918-1922. Princeton, 1994.

²⁸ *Hagen von, M.* The Dilemmas ... P. 8.

до наймасовішої соціальної бази в українських губерніях. Цією базою було селянство, що становило близько 80% населення. Те, що вони належали до однієї й тієї самої національності, сприяло українським інтелектуалам у поширенні своїх впливів у сільській місцевості. Це сприяння не варто переоцінювати, оскільки кожна з цих груп розуміла свою ідентичність по-різному. Автор анонімного меморандуму Британського департаменту політичної розвідки писав у травні 1918 р.: „Коли спитати пересічного селянина в Україні про його національність, він відповість, що він є православним; якщо його змушувати сказати, чи він є великоросом, поляком, а чи українцем, він найправдоподібніше відповість, що він є селянином; якщо ж наполягати на тому, щоб дізнатися, якою мовою він розмовляє, він скаже, що говорить „тутейшою мовою”. Можна зрештою змусити його назвати себе властивим національним ім'ям і сказати, що він є „руським”; але така заява навряд чи передрішуватиме його приналежність до українців: він по-просту не думає про національність у поняттях, зрозумілих для інтелігенції”²⁹.

Тож шанси української інтелігенції змобілізувати селян-співвітчизників, вживаючи виключно національних лозунгів, були невеликими. Тому вони свідомо використовували соціальне питання для посилення національного аспекту своєї пропаганди. Своєрідність соціального обличчя українського селянства полягала у наявності таких рис, з допомогою яких досить легко можна було малювати національний портрет. Соціальні відмінності, що відділяли селян від помістя, міського середнього класу чи підприємців, часто слугували водночас національними бар'єрами між українцями і неукраїнцями. Окрім того, існували виразні відмінності між українськими й російськими селянами, що робили проекти розв'язання в загальноросійському масштабі аграрного питання малоприматними для українського села. На відміну від Росії, де переважаючим типом селянських господарств була громада („община”, „мир”), українські селяни надавали перевагу індивідуальному землегосподарюванню. Індивідуальні селянські господарства становили 96,5% на Правобережній Україні, 82,1% на Полтавщині і 68% на Чернігівщині. Переважання індивідуального землегосподарювання і слабкість громади російського типу в Україні сприяли розвитку сильних власницьких настроїв серед селянства.

Ці особливості соціального статусу українського селянства були майстерно використані українськими лідерами у 1917 р., коли вони намагалися дістати масову підтримку для своїх національних аспірацій. Більшість з них були соціалістами, однак, на відміну від російських соціалістів, їхня земельна програма не мала колективістської спрямованості. Вони переконували українських селян, що російські соціалісти хочуть передати індивідуальні володіння в общинну власність і в такий спосіб скасувати приватні господарства. Аргумент, що російські соціалісти „хочуть переплавити селян у капіталістичному казані”, тобто позбавити їх статусу незалежних власників і перетворити їх у пролетаріат, справляв особливий вплив. Він знайшов масовий відгук серед українського селянства. Тому українські соціалістичні партії добилися

²⁹ Цит. за: *Saunders D. What Makes a Nation a Nation? Ukrainians since 1600 // Ethnic Studies. Vol. 10. 1993. P. 111-112.*

переконливої перемоги на більшості території України під час виборів до Установчих Зборів у листопаді-грудні 1918 р.

Під впливом цих результатів Ленін визнав силу українського національного руху і готовий був надати українцям певні політичні і культурні права. Він писав, що „при такому стані справи ігнорувати значенням національного питання на Україні — чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, не багато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї), — значить робити глибоку і небезпечну помилку. Не може бути випадковістю розмежування російських і українських есерів на Україні ще в 1917 році”³⁰.

Селянський фактор відігравав дуже важливу роль у воєнних конфліктах. З першого погляду українська історія 1914-1923 рр. може видаватися історією воєнних змагань між різними арміями, кожна з яких прагнула встановити свій контроль над українською територією. Однак особливістю цих армій було те, що їхній особовий склад підлягав сильним змінам. Інколи одні й ті самі солдати переходили по 3-4 рази з однієї армію в іншу. Ці факти, а також масове дезертирство підбивають міф про нібито класовий характер армій, що нібито Червона армія складалася з робітників і селян, а Біла армія була армією офіцерів, „поміщиків” і „буржуазії”. Насправді, головна частина солдат у кожній армії складалася з насильно мобілізованих селян³¹.

У кінцевому результаті ефективність військово-політичного контролю над Україною великою мірою залежала від того, як і наскільки кожна з воюючих сторін могла дати собі раду з українським селянством. Проблема з селянами, однак, полягала в тому, що як політична сила вони відзначалися дуже мінливими настроями — спочатку вітали кожен нову владу, яка обіцяла розв’язати земельне питання відповідно до їхніх інтересів, пізніше розчаровувалися нею через невиконані обіцянки, а вкінці, з наростанням невдоволення, повставали проти неї, як тільки на це дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі весь цикл повторювався знову: селяни вітали нову владу і т.д.

Така мінлива поведінка селян приводить до питання: чи мало селянство свою власну політичну програму? У багатьох історичних працях можна зустріти заперечну відповідь на це питання. Хоча частково це може бути правдою, все ж таки селяни виражали ряд вимог, які вражають своєю схожістю незалежно від регіону, де відбувалися селянські виступи. Ці вимоги можна узагальнити таким чином³²: а) розподіл поміщицьких земель;

³⁰ Ленін В.І. Вибори до Установчих Зборів і диктатура пролетаріату // Повне зібрання творів. Київ, 1974. Т. 40. С. 18.

³¹ Palij M. The Ukrainian-Polish... P. 133: Верстюк В. Махновщина... С. 187.

³² Graziosi A. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917-1953. Cambridge, Mass., 1996. P. 24-25. Найпоказовішою з цього погляду була політична еволюція Нестора Махна. Махно зі своїми загонами діяв по обидві сторони українсько-російського кордону. Він говорив про спільну долю „українських і російських трудящих”. Однак було б помилково думати, що національний вимір був йому цілковито чужий. Його повстанці виявляли почуття сильного територіального патріотизму. У останніх відозвах махновського руху виразно проступає національний момент — він виступає як захисник українського селянства й українського народу. Літом 1921 р. Махно

б) припинення реквізицій і державної монополії зерна та інших продовольчих продуктів і повернення до вільного ринку; в) самоуправління; г) ніяких радгоспів і комун; д) повага до релігії, місцевих і національних звичаїв та традицій. Ці вимоги становили політичну програму дій для селян всієї Російської імперії. Однак в Україні ця програма мала свої особливості, яким легко було надати національного характеру. У Росії розподіл землі провадився селянськими общинами, тоді як в Україні земля розподілялася безпосередньо між індивідуальними господарствами. Вимоги повернення до вільної торгівлі переважно ототожнювалися з місцевим ринком. Лозунг самоуправління, тобто вільних Рад, без комуністів, в українських обставинах приймав форму „Рад без росіян і євреїв”, „за незалежну Україну”³³. Вимога поваги до релігії та місцевих звичаїв лише підсилювала й узагальнювала національний характер цих вимог. Тому українське селянство доходило до усвідомлення, що було б набагато краще, якщо б ним урядовав не всеросійський, а місцевий уряд, що складався б з місцевих осіб і який б краще дбав про селянські інтереси, аніж „чужинецькі” уряди³⁴.

Український селянський рух під час революції становив особливе соціальне явище. Як стверджує Андреа Граціозі: „За можливим винятком тогочасної Мексиканської революції, тут (в Україні. — Я. Г.) розвинувся перший селянський національно- і соціально-визвольний рух у столітті, яке потім бачило так багато таких рухів. Очевидно, саме тому, що це був перший такий рух, і через його українські особливості, його риси часом не є цілком виразними, але їх можна безпомилково впізнати”³⁵.

Поновне впровадження селянської теми у головне русло досліджень української революції вимагає перегляду старих підходів, які ототожнювали цю революцію лише з безнадійними спробами українських національно свідомих еліт добитися політичної самостійності для їхньої країни. Драматизм української ситуації полягав у тому, що процес переходу „зі селян у націю” на більшості української етнічної території збігся з війною і революцією. Чи не єдиний виняток становила Галичина, де цей процес почався за мирних умов кінця XIX ст. і уже перед 1914 р. набрав достатньої сили. Цілком очевидно, що державне будівництво мало б набагато більше шансів на успіх, якщо б український рух мав за собою декілька передреволюційних десятиріч років спокійного розвитку або ж якщо б творення молодого національного держави відбувалося в умовах політичної стабільності. Замість того, уряд України, як

серйозно розглядав можливість походу свого війська у Східну Галичину, на допомогу українському національному рухові. Уже пізніше, в еміграції, він написав тритомні мемуари, однією з головних тем яких було, як „російська революція в Україні” стала „українською революцією”. Своїм обов’язком він бачив „українізацію” анархістського руху і жалів, що не досить добре знає українську мову. (*Верстюк В.Ф.* Махновщина... С. 340-341; *Sysyn F.* Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution.* P. 295-304).

³³ Білас І. Репресивно-каральна система... Т. 2. С. 17; *Верстюк В.Ф.* Махновщина... С. 141.

³⁴ Ця тенденція була помітна уже під час революції 1905-1907 років. Див.: *Andriewsky O.* The Politics of National Identity... P. 163-210.

³⁵ *Graziosi A.* The Great Soviet Peasant War... P. 19.

й інших новонароджених держав, був приречений на здійснення державотворчого експерименту в умовах безперервних воєн. З іншого боку, така комбінація сильно прискорила націотворчий процес, який за мирних умов протривав би декілька десятиріч.

Новий підхід міняє перспективи в оцінці питання щодо того, який же був загальний баланс сильних і слабких сторін українського руху. Власне ця зміна становить одну із найсуттєвіших рис „ревізійністських” інтерпретацій. Як стверджує Джоф Ілі: „Важливо визнати принципову нормальність українського (революційного. — Я. Г.) досвіду. В українських подіях немає нічого такого, що говорило б про їхню специфічну „відсталість” чи специфічну маргінальність. Це стосується як „національного”, так і „революційного” виміру цих подій”³⁶.

Українська революція: хто програв і хто виграв?

Визнання „нормальності” українського досвіду підводить нас до кінцевої частини цієї статті, а власне: якими були результати української революції у короткому і довгому часовому засязі? У короткому засязі очевидним результатом, здавалося б, була перемога більшовиків і поразка всіх інших (у тому числі — національних) сил. Така інтерпретація домінує як в українській традиційній, так і в радянській історіографії. Радянські історики не дуже-то займалися причинами більшовицької перемоги. Для них ця перемога була природною — озброєні безпомилковою марксистсько-ленінською теорією, більшовики краще розуміли, чого хоче більшість населення — т.зв. „трудящі маси” — і щиро намагалися задовольнити ці прагнення. Тому вони здобули масову підтримку і завдяки їй перемогли своїх численних ворогів.

На відміну від радянської історіографії, причини поразки української революції стали однією з центральних проблем, над якими вели гарячі дискусії українські неарадянські історики. Ці наукові дискусії виводилися з політичних дебатів, які велися на еміграції ще у міжвоєнну добу між двома українськими політичними таборами — соціалістичним і консервативним. Головною темою суперечки було питання, хто винен у поразці — національно „несвідомий” народ (як це стверджували українські соціалістичні діячі) а чи (як у цьому переконували консервативні історики й іделоги) соціалістично настроєні еліти з їхніми утопічними проектами і нерозумінням потреб моменту?³⁷

Представники „ревізійністської” течії пропонують відійти від цих традиційних суперечок і приділити більше уваги міжнародному контексту, в якому вирішувалася доля революції. Джоф Ілі детально розробив цю тезу: „Можна сказати, що у питанні національного самовизначення драматично переплелися територіально-політичний і революційний виміри післявоєнного влаштування. Більше того, їхня складна взаємодія починалася на локальному рівні (як, наприклад, зміна політичних орієнтирів українського селянства) і поширювалася на більш глобальні рівні політичного процесу між 1917 і 1923 рр. (наприклад, протистояння „реакційних”, „революційних” і „реставаційних проектів” [...]).

³⁶ Eley G. Remapping the Nation... P. 222.

³⁷ Критичний огляд цих аргументів див.: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. Київ, 1996. С. 159-165.

Щоб одержати адекватне зрозуміння як політичних акторів, так й умов, які зумовлювали, спрямовували або ж обмежували їхні дії, софістикований аналіз післявоєнного влаштування повинен охоплювати різні рівні (окрема місцевість /район/ нація /держава/ система держав) [...] Це не повинно сприйматися як аргумент проти [потреби] соціальної історії революції на західних окраїнах [Російської імперії] або проти тих інтерпретацій, що підкреслюють соціальну здетермінованість наслідку революції. Але після бурхливого звільнення у 1917 р. український національний рух виявився все більше затиснутим між переважаючими військовими силами — контрреволюційними і егоїстичними амбіціями великих держав (спочатку німців, пізніше — Великобританії й Франції) й революційними амбіціями більшовиків. Ні одна з цих сил не була особливо чутливою до складної регіональної, не говорячи вже про місцеву, ситуації”³⁸.

Така нова перспектива відкриває можливості для нових інтерпретацій. До великої міри кінцевий успіх чи неуспіх національних рухів на західних окраїнах Російської імперії залежав від міжнародної кон’юнктури, від того, чи головні військово-політичні потуги, що вирішували післявоєнне влаштування цього регіону, готові були визнати право тих чи інших народів на національне самовизначення, тобто на свою державу. Міжнародний контекст відіграв вирішальну роль для успіху державного будівництва у випадку Польщі, Фінляндії, Балтійських республік та Чехословаччини. Однією з головних причин поразки українського національного руху було те, що йому не вдалося отримати визнання і підтримки на міжнародній арені³⁹.

Однак міжнародний контекст не пояснює всього. Чому ж тоді виграли більшовики? Адже вони теж перебували у несприятливій ситуації і були позбавлені міжнародної підтримки. Одне з правдоподібних пояснень звертає увагу на той факт, що більшовикам поталанило встановити свій контроль над ядром російських етнічних земель. Біла ж армія була відтиснута на периферію Російської імперії, на території, заселені неросійськими народами. Власне ця геополітична ситуація відіграла вирішальну роль щодо результатів революції.

Більшовики перемогли завдяки комбінації організованого і точно спрямованого масового терору, майстерного використання пропаганди та вміння їхніх лідерів у критичні моменти приймати реалістичні рішення⁴⁰. Важливою складовою цієї реалістичної політики став компроміс з національними рухами на окраїнах колишньої Російської імперії — компроміс, якого не вдалося досягти політичним і військовим лідерам російського Білого табору. Це був не компроміс у сенсі формальної угоди, а швидше „вияв фактичної рівноваги антагоністичних суспільних сил, жодна з яких не була достатньо міцною, щоб утвердитися повністю”⁴¹. Результатом цього компромісу стало утворення Радянського Союзу як федеративної держави, у якій найбільшим

³⁸ Eley G. Remapping the Nation... P. 213.

³⁹ Szporluk R. Review. P. 269-270.

⁴⁰ Див.: Hagen von, M. The Dilemmas ... P. 7-11.

⁴¹ Лусяк-Рудницький І. Радянська Україна з історичної перспективи // Його ж. Історичні есе. Т. 2. С. 458.

націям колишньої Російської імперії (за винятком тих, яким поталанило завоювати цілковиту незалежність) було надано права республік.

У певному сенсі більшовики заплатили більшу ціну за цей компроміс. Перед революцією і під час її початкових стадій вони були рішуче проти будь-яких спроб федералізації, надаючи перевагу великій централізованій державі. Ленін та інші більшовицькі лідери пережили довгу і болочу для них еволюцію, перш ніж згодилися прийняти ідею федеративної держави як можливе вирішення революційного конфлікту. Вони прийшли до такого рішення не з власної доброї волі, а під впливом розмаху національних рухів на окраїнах Російської імперії. І Леніна та його колег найбільше вразив власне динамічний розвиток українського руху⁴².

Федералістична концепція становила центральну вимогу в українських політичних програмах Російської імперії задовго до революції⁴³. Навіть після проголошення української самостійності у січні 1918 р. деякі українські лідери критикували цей крок як помилковий і шкідливий⁴⁴. Федаралістська течія зберегла свої сильні впливи аж до самого кінця революції. Вона знайшла свій вияв у спробах досягти угоди з російськими (як білими, так і червоними) та польськими політичними елітами на умовах федерації⁴⁵. Тому не буде перебільшенням сказати, що утворення Радянського Союзу було більше українською, аніж російською ідеєю.

Проблема федералізації була чимось більшим, аніж просто питанням перебудови колишньої російської держави. Вона була водночас питанням російської та української національної ідентичностей. Тут ми змушені знову повернутися до проблеми визначення, що власне представляє собою українська революція. Іван-Павло Химка написав у своїй недавній статті про національні і соціальні аспекти української революції, що „звичайно, в українській соціальній революції були свої локальні нюанси (більше селянських бунтів, більше анархістів), але соціальний переворот мав той самий масштаб і більш-менш тих самих акторів, як і вся російська революція загалом. Але на додаток до цього була національна революція — спроба створити українську національну державу, спочатку як автономну одиницю у складі Росії, а потім, після більшовицького перевороту у Петрограді, — як незалежну державу”⁴⁶.

Це твердження назагал є правильним, за винятком невеликої деталі — у російській революції теж існувало національне питання, хоча не в тій мірі і не в тому контексті, що в революції українській. Але в одному аспекті, аспекті формування модерних національних ідентичностей, національне питання

⁴² Див.: *Borys J. The Sovietization of Ukraine 1917-1923. The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. Revised edition. Edmonton, 1980.*

⁴³ Див.: *Лисяк-Рудицький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Його ж. Історичні есе. Т. 2. С. 1-27.*

⁴⁴ *Солдатенко В. Орієнтири українського державоутворення в контексті розвитку суспільно-політичних процесів революційної доби (березень-січень 1918 рр.) // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія / Під ред. Я. Ісаєвича та Я. Грицака: У 2 ч. Львів, 1994. Ч. 2. С. 7.*

⁴⁵ Історію цих спроб див. у книжках М. Палія та А. Процик (див. прим. 9).

⁴⁶ *Himka J.-P. The National and Social... P. 95.*

в українській і російській революції тісно перепліталось. Російське суспільство перед революцією не спромоглося розв'язати питання національної ідентичності. Як твердить Джефрі Госкінг у своїй недавній книжці „Росія: народ та імперія”, Росія протягом декількох століть присвячувала так багато своїх ресурсів й енергії для створення і підтримання імперії, що вона ніколи не розвинула справжнього відчуття своєї національності. Зусилля, які необхідні були для збору податків й утримання армій, вимагало підпорядкування майже всього населення, але особливо росіян, потребам державної служби і таким чином послабило створення того типу громадських організацій, які звичайно забезпечують основу для розвитку відчуття національності⁴⁷.

Відповідь на питання „Що таке Росія?” і „Хто такі росіяни?” залежала, зокрема, від того, як росіяни сприймали українців та як українці сприймали самих себе. Перед 1917 р. більшість російських політиків та інтелектуалів заперечувала саму думку про існування українців як окремої нації, вважаючи їх частиною російської нації. Після революції українців принаймні визнали як окрему націю. Протягом усієї історії Радянського Союзу формальне існування української держави становило серйозну проблему для Москви. Радянське керівництво повинно було вживати багато зусиль, щоб придушувати автономістські та незалежницькі амбіції українських еліт.

Тому перемога більшовиків не була остаточною. На перспективу вони створили проблему, яку так і не змогли розв'язати. Дивна логіка історії, яка міняє місцями переможців і переможених. Був правий Іван Лисяк-Рудницький, коли писав, що „було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя”⁴⁸.

⁴⁷ *Hosting G. Russia. People and Empire, 1552-1917. Cambridge: Harvard University Press, 1997. Passim.*

⁴⁸ *Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сороколіття // Його ж. Історичні есе. Т. 2. С. 50.*